Aṭyabu al-Shiyam

Min

Ķhuluqi Sayyidi al-‘Arabi wa-al-‘Ajam ﷺ

(Ķhulqe ‘Ażīm kā Paikare Jamīl ﷺ)

Shyaķh al-Islām

Ḍŏkţar Muḥammad Ṭāhir al-Qādirī

Roman Urdū Ţrānsliţăreţar

Dīwān Mŏḥsin Shāh

بسم اللہ الرحمن الرحیم

مولای صل وسلم دائماً ابداً
علی حبیبک خیر الخلق کلھم

محمد سید الکونین والثقلین
والفریقین من عرب ومن عجم

اللھم صل علی سیدنا ومولانا محمد وعلی آلہ وصحبہ وبارک وسلم

Fihrist

Ḥarfe Āġhāz

Ḳhulq kā lafẓ luġhat meṅ ṭabī‘at ke liye iste‘māl hotā hai. Ḳhulq bandagī ke sab se baṛe ḳhaṣā’iṣ meṅ se hai, jo logoṅ ke jawāhir ko ẓāhir kartā hai. Ḳhulq kī jam‘a aḳhlāq hai. Aḳhlāq ke achçhā yā burā hone kī binā par insān ke achçhā yā burā hone kā ta‘ayyun hotā hai, kyūṅ-keh ẓāhiran to har insān yak-sāṅ ṭaur par apnī ḳhilqat ke libās meṅ mastūr hotā hai, lekin woh mash·hūr apne aḳhlāq kī waj·h se hotā hai.

Allāh Ta‘ālá kā farmān hai:

﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً﴾ [لقمان، ٣١/٢٠]

“Aur us ne apnī ẓāhirī aur bāṭinī ne‘mateṅ tum par pūrī kar dī haiṅ.”

﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ﴾ [الحجر، ١٥/٢٩]

“Phir jab Maiṅ us kī (ẓāhirī) tashkīl ko kāmil ṭaur par durust ḥālat meṅ lā chukūṅ.”

Aur bāṭin se murād aḳhlāq kā durust honā hai. Isī bāre meṅ Allāh Ta‘ālá kā yeh farmān hai:

﴿وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِى﴾ [الحجر، ١٥/٢٩]

“Aur us paikare (basharī ke bāṭin) meṅ Apnī (nūrānī) rūḥ phūṅk dūṅ.”

Pas kisī bhī insān kī pěhchān us ke aḳhlāq hote haiṅ, zail meṅ ham aḳhlāqe ḥasanah kī ḥaqīqat aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ḳhulq ‘aẓīm par chand ṣafaḥāt sipurde qalam kareṅge, tā-keh Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke Ḳhulq kī ‘aẓamat wāẓeḥ ho jā’e.

1. Ḥaqīqate Aḳhlāq: Insānī rawayyoṅ ke tanāẓur meṅ

Insān ke andar do qism kī ḳhāṣīyateṅ aur ṣalāḥīyateṅ hotī haiṅ. Kuçh ḳhūbiyāṅ us ke mizāj kā ḥiṣṣah hotī haiṅ. Unheṅ aḥwāle ṭab‘īyah kěhte haiṅ, masalan: Ġhuṣṣe yā kisī pareshānī meṅ ek haijān aur iẓṭerāb kā paidā ho jānā, achçhī bāt par muskurā kar ḳhush ho jānā aur kisī pareshān-kun bāt par ġham-zadah ho jānā. Is qism ke aḥwāl ham sab kī zindagī meṅ pesh āte rěhte haiṅ. In aḥwal ko ṭab‘ī aḥwāl kěte haiṅ aur yeh aḳhlāq nahīṅ haiṅ bal-keh aḳhlāq kā ta‘alluq aḥwāle ‘ādīyah se hai. Agar insān apne ūpar ḳhabar kar ke bhalā’ī, achçhā’ī aur nekī kā ko’ī kām kare to us kaifīyat meṅ anjām pāne wāle nek kāmoṅ ko bhī aḳhlāq nahīṅ kěhte ya‘nī woh insānī ḳhulq nahīṅ haiṅ. Ḳhulq tab bantā hai jab bande ke nafs ke andar ek aisī ṣalāḥīyat paidā ho jā’e jo us ke liye nekī ke kām karnā marġhūb aur āsān kar de, woh logoṅ ke sāth ḳhaur aur bhalā’ī ke a‘māl suhūlat aur shauq ke sāth anjām de sake. Agar nafs ke andar aisī ḳhūbī paidā ho jā’e jis ke bā‘is

dūsre logoṅ ke sāth nekī, bhalā’ī, ‘afw-o dar-guzar aur eḥsān-o ikrām kā ṭarze ‘amal apnānā nihāyat āsān aur ḳhụsh-guwār ho jā’e aur un umūr kī anjām-dihī maiṅ nah hī takalluf se kām lenā paṛe aur nah hī us kī ṭabī‘at par bojh ā’e to ise aḳhlāq kăhte haiṅ. Isī ṭarḥ dūsroṅ ko ‘izzat dene, kam-zor kī madad karne aur dūsre ke dukh dard miṭāne ke ‘amal meṅ bhī use ko’ī waqt pesh nah ā’e, bal-keh us kī ṭabī‘at meṅ hī nekī kī raġbat aur mailān ek fiṭrī ja̲zbe ke ṭaur par mauj-zan ho jā’e aur phir us meṅ aisī maẓ̤būṭī, istiqāmat aur dawām ā jā’e keh ḥālāt ke taġhayyurāt bhī us meṅ kamī nah āne deṅ to aisī nafsī ṣifat ko aḳhlāq se ta‘bīr kiyā jātā hai.

2. Anbiyā’e kirām ‘alayhimu al-salām aur Auliyā’e ‘iẓ̤ām kī ḳhilqat meṅ hī aḳhlāqe ḥasanah wadī‘at kar diye jāte haiṅ

Aḳhlāqe ḥasanah ke do păhlū haiṅ: Iktisābī aur jibillī. Ḳhulqe ḥasan kī ṣalāḥīyat bande meṅ paidā’ishī bhī hotī hai aur iktisābī bhī. Iktisābī păhlū kā ma‘ná yeh hai keh bandah meḥnat, riyāẓ̤Allāh Ta‘ālá aur mujāhade ke ẕarī‘e zindagī meṅ aḳhlāqe ḥasanah ko ḥāṣil bhī kartā hai aur maujūd aḳhlāq ko taraqqī bhī detā hai. Jab-keh Allāh Ta‘ālá Anbiyā’e kirām ‘alayhimu al-salām aur Auliyā’e ‘iẓ̤ām ke liye ḥusne ḳhulq kī yehī ṣalāḥīyat un kī jibillat aur ṭabī‘at meṅ paidā’ishī ṭaur par wadī‘at farmā detā hai. So yehī waj·h hai keh Allāh Ta‘ālá ke Nabī se paidā’is ke din se le

kar eʻlāne Nubūwat tak bhī ḳhilāfe aḳhlāq ko'ī kām ṣādir nahīṅ ho saktā. Tamām Anbiyā'e kirām ʻalayhimu al-salām kī yeh ḳhuṣūṣīyat hai keh woh eʻlāne Nubūwat se qabl bhī jhūṭ, buḳhl, kanjūsī, ẓulm-o jabr aur har qism kī bad-ḳhulqī se pāk hote haiṅ. Un kā chehrah hameshah tabassum-rez răhtā hai, woh ṭahārat, ṣadāqat, amānat, diyānat aur eḥsān-o saḳhāwat ke paikare atam hote haiṅ. Insān un se mil kar farḥat maḥsūs kartā hai, woh har ek se maḥabbat karte haiṅ aur kisī se nafrat nahīṅ karte. Al-ġharaẓ! Allāh Taʻālá ne jis ko Nabī banānā hotā hai us ke nafs meṅ azal se hī yeh sārī ḳhūbiyāṅ wadīʻat farmā detā hai. Anbiyā'e kirām ʻalayhimu al-salām ke baʻd nichle darje meṅ yehī ḳhūbiyāṅ Allāh Taʻālá apne Auliyā' ke andar bhī paidā farmā detā hai. Auliyā' wa Ṣāliḥīn apnī meḥnat wa riyāẓat aur mujāhade wa ʻibādat se apnī zindagī meṅ un ko taraqqī dete răhte haiṅ aur kamāl tak pahŏṅchte haiṅ.

1. Ek Ḥadīs̱-mubārak meṅ ḥusne aḳhlāq ko Nubūwat kā chaubīswāṅ ḥiṣṣah qarār diyā gayā hai. Ḥaẓrat ʻAbd Allāh bin Sarjis al-Muzanī raḍiya Allāhu ʻanhu se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā hai:

السَّمْتُ الحَسَنُ وَالتُّؤَدَةُ وَالاقْتِصَاد جُزْءٌ مِنْ أَرْبَعَةٍ وَعِشْرِينَ جُزْءاً مِنَ النُّبُوَّةِ.

> "Achçhī sīrat, taḥammul, waqār aur miyānah-rawī Nubūwat kā chaubīswāṅ ḥiṣṣah hai."

Is kā maṭlab yeh hai keh aķhlāqe ḥasanah Anbiyā'e kiram ʿalayhimu al-salām ke ķhaṣā'il aur faẕā'il meṅ se haiṅ aur Anbiyā'e kiram ʿalayhimu al-salām ke baʿd jis ķhuṣh-naṣīb insān ko aķhlāq kī ķhūbiyāṅ naṣīb ho ga'īṅ goyā us ne ba-rāhe rāst Nubūwat kā faiẕ pā liyā.

2. Imām Muslim ne "al-Ṣaḥīḥ" kī "Kitābu al-Īmān" meṅ aur Imām Tirmidhī ne "al-Sunan" kī "Kitābu al-Birru wa-al-ṣilah" meṅ Ḥaẕrat ʿAbd Allāh bin ʿAbbās raḍiya Allāhu ʿanhumā se ek Ḥadīs-mubārak riwāyat kī hai. Ise Ḥadīthu al-Ashaj bhī ķăhte haiṅ. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam ne wafde ʿAbd al-Qays ke Sardār (jin kā nām Mundhir thā) se farmāyā:

إِنَّ فِيكَ خَصْلَتَيْنِ يُحِبُّهُمَا اللهُ: الحِلمُ وَالأَنَاةُ.

> "Tumhāre andar do ķhūbiyāṅ aisī haiṅ keh Allāh Taʿālá un se maḥabbat kartā hai: Ek ḥilm aur burd-bārī aur dūsrī narmī wa mulāṭafat."

"Sunan Ibn Mājah" meṅ hai keh jab us Ṣaḥābī ne yeh sunā to Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam se ʿarẕ kiyā:

يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَشَيْءٌ جُبِلْتُ عَلَيْهِ، أَمْ شَيْءٌ حَدَثَ لِي؟

“Yā Rasūl Allāh! Yeh farmā’iye keh yeh ṣifāt merī ḳhilqat meṅ thīṅ yā na’ī paidā hū’ī haiṅ?”

Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

“Bal-keh yeh ṣifāt tumhāre andar paidā’ishī haiṅ.”

Is kā maṭlab yeh hai keh Allāh Taʻālá ne tumhārī ḳhilqat meṅ in ḳhūbiyoṅ kā bīj rakh diyā thā aur tum neṅ meḥnat se un ko mazīd taraqqī de dī, isī ṭarḥ tumhārī sīrat aur aḳhlāq in ḳhūbiyoṅ ke sāth munawwar ho ga’e haiṅ.

Maẕkūrah Ḥadīs̱-mubārak se A’imma’e kirām ne yeh nuktah aḳhẕ kiyā hai keh aḳhlāq jibillī bhī hote haiṅ aur kasbī. Allāh Taʻālá ne nekī aur bhalā’ī ke bīj har ṭabīʻat meṅ rakhe hote haiṅ, mazīd meḥnat se insān kī sīrat achç̣he aḳhlāq ke sāth raushan aur muzayyan ho jātī hai. Agar insān meḥnat-o riyāẓ̤Allāh Taʻālá kare to burī ṣifāt aur bure aḳhlāq dūr ho sakte haiṅ yā kam ho sakte haiṅ, agar bure aḳhlāq kā ʻilāj mumkin nah hotā to taʻlīme aḳhlāq, riyāẓ̤Allāh Taʻālá aur mujāhadah sab be-maqṣad hote.

3. Ḥuẓ̤ūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam Ḳhulqe ʻAẓ̤īm ke aʻlá martabe par fā’iz haiṅ

Allāh Rabbu al-ʻIzzat ne Ḥuẓ̤ūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam se ḳhiṭāb karte huwe irshād farmāyā hai:

﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ [القلم، ٦٨/٤]

“Aur be-shak Āp ḳhulqe ‘aẓīm ke (a‘lá) martabe par fā’iz haiṅ.”

Ḳhāliqe Kā’ināt kā apne Ḥabībe mukarram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke martaba’e aḳhlāq ko ‘aẓīm kăhnā bŏhat aham hai. Is irshāde Ilāhī kā ma‘ná yeh hai keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke shamā’il wa ḳhaṣā’il, aḳhlāq wa ādāb aur ‘ādāt wa aṭwār sab a‘lá aur ‘aẓīm-tar haiṅ. Ya‘nī Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī zindagī meṅ kisī jihat se bhī ko’ī naqṣ yā kamī nahīṅ hai, goyā Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ‘aẓamat aur kamāl hamah păhlu aur hamah jihat hai aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke jumlah aḳhlāq wa auṣāf muntahā’e kamāl par haiṅ.

4. Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke jumlah auṣāf wa aḳhlāq sar-ā-pā’e Qur’ān haiṅ

Ummu al-Mu’minīn Sayyidah ‘Ā’ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu ‘anhā se ek Ṣaḥābī ne sawāl kiyā keh Ḥuẓūr ‘alayhi al-salām ke aḳhlāq kaise the? Āp raḍiya Allāhu ‘anhā ne jawāb diyā: Kyā tū ne Qur’ān nahīṅ paṛhā? Us ne kahā: Maiṅ ne paṛhā hai. Āp raḍiya Allāhu ‘anhā ne farmāyā:

كَانَ خُلُقُهُ الْقُرْآنَ.

> “Sārā Qur’ān (ya‘nī us kī har Āyat) Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā aḳhlāq hai.”

Sayyidah ‘Ā’ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu ‘anhā dar-aṣl batānā yeh chāhtī thīṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq kī ko’ī ḥad nahīṅ: Nah wus‘at meṅ, nah balandī meṅ. Jaise Qur’ān Allāh kā Kalām hai aur us ke ma‘ānī wa ma‘ārif kī ko’ī ḥad nahīṅ hai, usī ṭarḥ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq-o auṣāf kī bhī ko’ī ḥad nahīṅ hai. Har ‘Ālim, ‘Ārif, Mufassir, Muḥaddith, Faqīh aur Mufakkir jab Qur’ān Majīd kī Āyāt bār bār paṛhtā hai to har bār is par har Āyat kā ek nayā ma‘ná munkashif hotā hai. Isī waj·h se ‘Ulamā’ wa ‘Urafā’ ne ek ek Āyat ke ka’ī ka’ī ma‘nī bayan kiye haiṅ.

Sāṛhe chaudah sau sāl guzre lekin Qur’ān Majīd ke ma‘ānī ḳhatm nahīṅ huwe kyūṅ-keh Qur’ān Allāh Ta‘ālá kā kalām hai. Jis ṭarḥ Allāh Ta‘ālá kī ṣifāt kī ko’ī ḥad nahīṅ, isī ṭarḥ us ke kalām ke ma‘ānī aur ma‘ārif kī bhī ko’ī ḥad nahīṅ. Qiyāmat tak Ahle ‘Ilm jab bhī Qur’ān Majīd kī kisī Āyat ko paṛheṅge un par na’e se na’e ma‘ānī munkashif hote raheṅge. Yehī bāt Sayyidah ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā ne Ḥuẓūr ‘alayhi ṣalāṫu wa-al-salām kī nisbat

farmā’ī hai keh jis ṭarḥ Allāh Taʻālá ke kalām ke maʻānī kī ḥad nahīṅ hai is ṭarḥ Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq-o kamālāt kī bhī ko’ī ḥad nahīṅ hai.

5. Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī ẕāte aqdas ko jumlah aḳhlāqe Ilāhīyah se muzayyan kar diyā gayā thā

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā kā’ināt meṅ ẓuhūr paikare basharī meṅ huwā. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke nafs-mubārak ke muzakká wa muṣaffá aur bā-kamāl hone ke bā-wujūd is meṅ basharī ṣifāt maujūd thīṅ. Is ḥaqīqat kī binā par agar ko’ī sawāl kare keh basharī ṣifāt ke sāth Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāqe mubārakah, ḳhulqe ʻaẓīm aur aḳhlāqe Ilāhīyah kaise ban ga’e? To is kā jawāb yeh hai keh Allāh Taʻālá ne Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī un basharī ṣifāt par apnī ṣifāte Ulūhīyat kā raṅg chaṛhā diyā tha. Is ke liye Allāh Taʻālá ne Qur’ān Majīd kī Āyāt utārīṅ, har Āyat meṅ Allāh Taʻālá ne apnī ek ṣifat utārī. Jaise jaise Āyāt kā nuzūl hotā gaya, Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam se basharī aḳhlāqī ka partau utartā gayā aur Allāh Taʻālá kī ṣifāt kā raṅg chaṛhtā gayā. Allāh Taʻālá kī nāzil hone wālī ek ek ṣifat ne ek ek basharī ḳhulq ko alagr kar diyā. Phir Allāh Taʻālá kī na’ī ṣifat aur ḳhulq utrā to basharī ḳhulq Āp kī ẕāt se alag ho gayā. Phir

nayā ḳhulq utrā to sābiqah basharī ḳhulq judā ho gayā. Jab sār Qur’ān nāzil ho chukā to Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke basharī aḳhlāq meṅ se kuçh bhī nah bachā thā, ab jisme Muṣṭafá ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā thā magar aḳhlāqe Ḳhudā tha. Yūṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam par nah ṣirf aḳhlāqe Ilāhīyah ke sāre raṅg chaṛh ga’e bal-keh basharī ḳhulūq aur ṭab‘ī ḳhaṣā’iṣ bhī badal ga’e. Us ke ba‘d jo kabhī kabhī basharī ṣifatoṅ kā ẓuhūr hotā thā to woh Ummat kī ta‘līm, iṣlāḥ aur Sunnat ke ijrā’ ke liye hotā tha.

Yūṅ jis ṭarḥ 23 baras tak Qur’ān Majīd kā nuzūl hotā rahā, Qur’ān Majīd kī Āyāt Sūratoṅ kī shakl iḳhtiyār kartī rahīṅ, usī ṭarḥ un Āyāt kī ṣifāt kā raṅg Āqā ‘alayhi al-salām kī ẕāte aqdas aur nafs-mubārak par chaṛhtā rahā aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke insānī aur basharī aur ṣāf zā’il hote rahe. Jis ṭarḥ Āyāt mnasūḳh hotī haiṅ, is ṭarḥ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke basharī ḳhaṣā’il bhī masnūḳh hote rahe aur ṣifāte Ilāhīyah s̱abt hotī rahīṅ. Aur yeh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke liye ḳhāṣ raḥmate Ilāhīyah kā iẓhār thā keh muḳhtalif bashari ṣifāt ke ẓuhūr ke mauqe‘ par muḳhtalif auqāt meṅ Āyāte Qur’ānīyah kā nuzūl huwā, jaisā keh irshāde Rabbānī hai:

﴿كَذَٰلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ ۖ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا﴾ [الفرقام، ٢٥/٣٢]

> “Yūṅ (thoṛā thoṛā kar ke use) tadrījan is liye utārā gaya hai tā-keh Ham is se Āp ke qalbe (aṭhar) ko qūwat baḳhsheṅ aur (isī wajḥ se) Ham ne use ṭhăhăr ṭhăhăr kar paṛhā hai (tā-keh Āp ko hamāre paiġhām ke zarī‘e bār bār sukūne qalb miltā rahe).”

Al-ġharaẓ jab Sūratu al-Mā’idah kī is Āyate mubārakah ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾ ۞ kā nuzūl huwā to Nabīye Muḥtashim ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāre basharī auṣāf ḳhatm ho ga’e the aur Qur’ānī ṣifāt Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī zāte aqdas meṅ jazb aur rāsiḳh ho chukī thīṅ.

Goyā nuzūle Qur’ān kī takmīl ke sāth Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke jumlah auṣāf, kamālāt aur aḳhlāq-o ‘ādāt Qur’ānī Āyāt meṅ ḍhal ga’e the. Yūṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam mujassame Qur’ān ban ga’e the. Ab bāt wāẓeḥ ho ga’ī keh Ḥaẓrat ‘Ā’ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu ‘anhā ne kyūṅ yeh farmāyā thā:

۞ Tarjamah: “Āj maiṅ ne tumhāre liye tumhārā Dīn mukammal kar diyā aur tum par apnī ne‘mat pūrī kar dī aur tumhāre liye Islām ko (ba-ṭaure) Dīn (ya‘nī mukammal niẓāme ḥayāt kī ḥaisīyat se) pasand kar liyā.”

كَانَ خُلُقُهُ الْقُرْآنَ.

“Sārā Qur’ān (yaʻnī us kī har Āyat) Ḥużūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā aḳhlāq hai.”

Is farmān kī waẓāḥat meṅ Shayḳh Shihāb al-Dīn Suhrawardī ne “ʻAwārifu al-maʻārif” meṅ likha hai:

“Dar ḥaqīqat Sayyidah ʻĀ’ishah raḍiya Allāhu ʻanhā yeh kăhnā chāhtī thīṅ keh Ḥużūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq Allāh Taʻālá ke aḳhlāq the yaʻnī aḳhlāqe Muḥammadī dar-aṣl aḳhlāqe Ilāhīyah the. Lekin bār-gāhe Ṣamadīyat aur bār-gāhe Ulūhīyat ke eḥterām meṅ yeh nahīṅ kahā keh Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam Allāh Taʻālá ke aḳhlāq se mutaḳhalliq haiṅ. Lehāẕā Allāh Taʻālá kā nām lene ke ba-jā’e Allāh Taʻālá ke kalām kā nam le liyā. Qur’ān Allāh Taʻālá kā kalām hai aur kalām ḥaqīqat meṅ mutakallim kī ṣifat hotā hai. Sārā Qur’ān Allāh Taʻālá ke kalimāt haiṅ aur yuṅ woh Allāh Taʻālá ke ṣifāt haiṅ. Lehāẕā ba-jā’e yeh kăhne keh Ḥużūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq Allāh ke aḳhlāq the, unhoṅ ne

Allāh Taʻālá ke kalām kā nām le kar adabe Ulūhīyat bhī bar-qarār rakhā aur ʻaẓamat-o rifʻate Muḥammadī ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam bhī bayān kar dī."

Aḳhlāqe Ilāhīyah kī taʻrīf meṅ Shayḳh Akbar Muḥyī al-Dīn Ibn ʻArabī ne "Talqīhu al-a<u>dh</u>hāni wa-miftāḥ maʻrifaṫi al-insān" meṅ, Imām Ġhazzālī ne "Iḥyā'u al-ʻulūmi al-Dīn" meṅ aur Shayḳh Ismāʻīl Ḥaqqī ne Sūraṫu al-<u>Dh</u>āriyāt kī Āyat nambar 19 kī tafsīr meṅ bayān kiyā hai:

إِنَّ لِلّٰهِ ثَـلَاثَمَائَةٍ وَسِتِّينَ خُلُقًا، مَنْ لَقِيَهُ بِخُلُقٍ مِنْهَا مَعَ التَّوْحِيدِ دَخَلَ الْجَنَّةَ.

"Allāh Taʻālá ke tīn sau sāṭh aḳhlāq haiṅ. Jo tauḥīde Bārī Taʻālá par īmān rakhte huwe in meṅ se ek ḳhulq bhī apnī zindagī meṅ dāḳhil kar legā to woh Jannat meṅ jā'egā."

Jis ṭarḥ maʻrūf Asmā'e Ḥusná 99 haiṅ, usī ṭarḥ Allāh Taʻālá ke tīn sau sāṭh numāyāṅ aḳhlāq haiṅ. Jo in meṅ se īmān aur tauḥīd ke sāth ek ḳhulq bhī apnī zindagī meṅ dāḳhil kar legā woh Jannat meṅ jā'egā.

ʻUlamā' wa ʻUrafā' kăhte haiṅ keh Allāh Rabbu al-ʻIzzat ke yeh sāre aḳhlāq kisī Nabī aur Rasūl meṅ jamʻa nahīṅ huwe siwā'e Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam

kī z̲āte aqdas ke. Goyā Allāh Taʻālá ne Ḥuz̤ūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī z̲āte muqadddasah ko apne jumlah aḳhlāq kā muraqqaʻ banā diyā thā.

6. Ḥuz̤ūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke baʻz̤ aḳhlāq-o auṣāf kā ʻilm ṣirf ʻUrafāʼe Kāmilīn ko hai

Ḥuz̤ūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq-o ṣifāt aur kamālāt ko Qurʼān se tashbīh dene kā maṭlab yeh bhī hai keh Qurʼān Majīd kī Āyāt meṅ kuc̣h muḥkamāt haiṅ jin kā ʻilm ʻawāmm-o ḳhawāṣ sab ko hai, lekin kuc̣h mutashābihāt bhī haiṅ jin kā ʻilm ṣirf ʻUlamāʼe rāsiḳhīn aur ḳhawāṣ ke liye mumkin hai, aur kuc̣h ḥurūfe muqaṭṭaʻāt haiṅ jin kā ʻilm ṣirf Allāh Taʻālá aur Us ke Rasūl ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke pās hai.[*] Agar woh kisī ko un ke maʻānī kī ḳhairāt se nawāzeṅ to woh usī qadr pāʼegā, jitnā use ʻaṭā kiyā gayā hai. Yehī Qurʼān Shān Ḥuz̤ūr ʻalayhi ṣalāṫu wa-al-salām ke aḳhlāq-o auṣāf ko ḥāṣil hai. Ḥuz̤ūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-

[*] Ḥurūfe muqaṭṭaʻāt ke asrār-o rumūz kī bābat tafṣīlāt jān·ne ke liye Rāqim kī taṣnīf "Ḥurūfe muqaṭṭaʻāt kā Qurʼān falsafah" mulāḥaẓah farmāʼeṅ. Is kitāb kā ʻArabī tarjamah bhī ((Falsafaṫu al-ḥurūfi al-muqaṭṭaʻaṫ: Tafsīr Alif-Lām-Mīm namūd̲h̲ajā)) ke ʻunwān se maujūd hai.

ʻalá Ālihī wa-sallam ke kuc̣h aḳhlāq aur kamālāt aise haiṅ jo Āyāte muḥkamāt kī ṭarḥ har ek kī samajh meṅ ā sakte haiṅ, goyā un kī maʻrifat ʻawāmm-o ḳhawāṣ sab ke liye mumkin bhī hai aur wāqeʻ bhī, jab keh Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke kuc̣h aḳhlāq aur ṣifāt aisī haiṅ jo ṣirf ʻUrafā' wa Kāmilīn ke ʻilm meṅ ā'ī haiṅ aur ʻāmmatun-nās ko un kā idrāk nahīṅ hai. Isī ṭarḥ Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke kuc̣h auṣāf-o kamālat ḥurūfe muqaṭṭaʻāt kī ṭarḥ jin kā ʻilm aur maʻrifat ṣirf Allāh Rabbu al-ʻIzzat aur Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke pās hai yā unheṅ hai jinheṅ un ke maʻānī kī ḳhairāt ʻaṭā kī ga'ī hai. Lehāẕā in auṣāf-o kamālāt kā inkār faqaṭ wohī log karte haiṅ jin ko un kī ḥaqīqat kā ʻilm nahīṅ hai.

7. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā ḳhulqe ʻaẓīm sar-ā-sar raḥmat hai

Aḳhlāqe Ilāhīyah se muttaṣif aur muzayyan ho jāne ke bāʻis̱ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī zindagī har qism kī insānī aur nafsānī kam-zoriyoṅ se kullīyatan pāk thī kyūṅ-keh Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke ḳhulq kā har păhlū Ulūhī aḳhlāq kā ā'īnah-dār thā. Is liye Allāh Rabbu al-ʻIzzat ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ko sar-ā-pā raḥmat qarār dete huwe farmāyā hai:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ [الأنبياء، ٢١/١٠٧]

“Aur (ae Rasūle Muḥtashim!) Ham ne Āp ko nahīṅ bhejā magar tamām jahānoṅ ke liye raḥmat banā kar.”

Ek mauqe‘ par Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhuḍ farmāyā:

إِنَّمَا بُعِثْتُ رَحْمَةً.

“Be-shak maiṅ sar-ā-sar raḥmat ke ṭaur par mab‘ūs̱ kiyā gayā hūṅ.”

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā sar-ā-sar raḥmat hone kā ma‘āná yeh hai keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam nah ṣirf ahle īmān bal-keh ġhair-Muslimoṅ ke liye bhī raḥmat the, aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ṣifate raḥmat is farmāne Ilāhī – ﴿وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ [الأعراف، ٧/١٥٦] – kī ā’īnah-dār thī. Isī ṭarḥ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ṣifate Raḥmat bhī sārī kā’ināt par muḥīṭ aur ġhair-maḥdūd ṭaur wasī‘ thī, jis se maḳhlūq kā har ṭabaqah faiẓ-yāb hotā thā, ho rahā hai aur Qiyāmat tak hotā rahegā, bal-keh iḳhtimāme Qiyāmat tak tamām Ummateṅ bhī is chashma’e raḥmat se apnī tishnagī miṭātī raheṅgī.

Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke ḥilm, burd-bārī, ʻafw-o dar-guzar, raḥmat-o shafaqat aur aḳhlāqe karīmānah kā ʻālam yeh thā keh Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne logoṅ kī ṭaraf se kisī īẕā aur taklīf par kabhī bad-duʻā nahīṅ kī. Jaṅge Uḥud meṅ jab Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā chehra'e mubārak zaḳhmī ho gayā, dandān-mubārak shahīd ho ga'e, Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ek ġhār meṅ tashrīf le ga'e ḥattá keh logoṅ ne samjhā keh Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam Shahīd ho ga'e, Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ek ġhār meṅ tashrīf le ga'e ḥattá keh logoṅ ne samjhā keh Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam Shahīd ho ga'e haiṅ. Us kī karb-nāk ḥālat meṅ Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu ʻanhum ne ʻarẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! In ke liye bad-duʻā farmā deṅ, lekin Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne us waqt bhī un ke liye darje ẕail alfāẓ meṅ duʻā kī:

اَللَّهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي، فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ.

"Ae Allāh! Merī qaum ko muʻāf farmā de. Inheṅ samajh nahīṅ hai."

Ek aur riwāyat meṅ yeh alfāẓ ā'e haiṅ:

اَللَّهُمَّ اهْدِ قَوْمِي.

"Ae Allāh! Merī qaum ko hidāyat ʻaṭā farmā."

Itnā ‘aẓīm ẓarf kisī insān kā nahīṅ ho saktā, bal-keh yeh ṣirf ḳhalqe Ilāhī kā partau thā kyūṅ-keh aḳhlāqe Muḥammadī Qur’ānī Āyāt kā rūp dhār chukā thā. Jis ṭarḥ Allāh Ta‘ālá kuffār-o mushrikīn ko bhī yak-sāṅ rizq detā hai, woh bīmār hoṅ to un ko shifā detā hai aur un kī har ḥājat pūrī kartā hai, jo log Allāh ko nahīṅ mānte un ko bhī detā hai kisī ke kufr-o shirk se nā-rāẓ ho kar us se apnā rizq nahīṅ roktā. Bārī Ta‘ālá kī yehī Ulūhī ṣifat ḳhalqe Muḥammadī kī ṣūrat meṅ ẓāhir ho ga’ī thī.

Yeh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ḳhalqe ‘āẓīm thā keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ẕāte aqdas par ḥamlahh hotā to us ko bar-dāsht karte, inteqām nah lete, ḥilm aur burd-bārī kā muẓāharah farmāte. Magar Dīne Ḥaq par yā maẓlūm aur kam-zor par ḥamlah hotā to us ṣūrat meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam mu‘āf nah karte bal-keh maẓlūm ke liye inteqām lete.

Ṣifāte Ilāhīyah kī tajallīyāt kī ba-daulat Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam hamah waqt narm-rū, narm-ḳhū, aur narm-jū the. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam nah tund-ḳhū the aur nah saḳht-dil the. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam nah durusht andāze awāz baland farmāte aur nah kabhī talḳh-kalāmī farmāte. Isī liye Allāh Rabbu al-‘Izzat ne Qur’ān Majīd meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī shāne aqdas meṅ farmāyā hai:

﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنتَ لَهُمْ ۖ وَلَوْ كُنتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ ۖ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ﴾ [آل عمران، ٣/١٥٩]

“(Ae Ḥabībe wālā ṣifāt!) Pas Allāh kī kaisī raḥmat hai keh Āp un ke liye narm-ṭab‘a haiṅ aur agar Āp tund-ḳhū (aur) saḳht-dil hote to log Āp ke gird se çhaṭ kar bhāg jāte, so Āp un se (isī ṭarḥ) dar-guzar farmāte raheṅ aur un ke liye baḳhshish māṅgte raheṅ.”

‘Ilāwah az-īṅ yeh Āyate karīmah bhī Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī shānne raḥmat ko ḳhūb ujāgar kartī hai:

﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُم بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ [التوبة، ٩/١٢٨]

“Be-shak tumhāre pās tum meṅ se (ek bā-‘Aẓamat) Rasūl (ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam) tashrif lā’e. Tumhārā taklīf-o mashaqqat meṅ paṛnā un par saḳht garāṅ (guzartā) hai. (Ae logo!) Woh tumhāre liye (bhalā’ī aur hidāyat ke) baṛe ṭālib-o ārizū-mand răhte haiṅ (aur) Mominoṅ ke

liye nihāyat (hī) shafīq be-ḥad raḥm farmāne wāle haiṅ.”

8. Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā Ummat ko ‘umdah aḳhlāq iḳhtiyār karne kā ḥukm farmānā

Aḳhlāqe ḥasanah kī isī ahammīyat ke peshe naẓar Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne tamām Ummat ko ‘umdah aḳhlāq iḳhtiyār karne kā ḥukm farmāyā hai.

1. Ḥaẓrat Abū D͟har Ġhifārī raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne unheṅ irshād farmāyā:

إِتَّقِ اللَّهَ حَيْثُمَا كُنْتَ، وَأَتْبِعِ السَّيِّئَةَ الحَسَنَةَ تَمْحُهَا، وَخَالِقِ النَّاسَ بِخُلُقٍ حَسَنٍ.

“Tum jahāṅ kahīṅ bhī ho Allāh Ta‘ālá se ḍaro, gunāh ke ba‘d nekī karo woh use miṭā degī aur logoṅ se achçhe aḳhlāq ke sāth pesh ā’o.”

2. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ‘umdah aḳhlāq rakhne wāle afrād ko Roze Qiyāmat apnī qurbat aur saṅgat kī ḳhuṣh-ḳhabarī sunā’ī. Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā hai:

إِنَّ مِنْ أَحَبِّكُمْ إِلَيَّ، وأَقْرَبِكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَومَ القِيَامَةِ، أَحَاسِنكُمْ أَخْلَاقًا.

"Qiyāmat ke din tum meṅ se mujhe sab se ziyādah maḥbūb aur sab se ziyādah mere qarīb baiṭhne wāle woh log hoṅge jin ke aḳhlāq sab se ziyādah achçhe hoṅge."

3. Jis ṭarḥ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne ḥusne ḳhulq iḳhtiyār karne kā ḥukm farmāyā hai aur is se muttaṣif afrād kī teḥsīn farmā'ī hai, isī ṭarḥ Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne bad-ḳhulqī kī maẕammat farmā'ī hai aur is se bachne kī saḳḳht tākīd farmā'ī hai. Ḥaẕrat ʻAbd Allāh bin ʻAbbās raḍiya Allāhu ʻanhumā riwāyat karte haiṅ keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā hai:

اَلْخُلُقُ الْحَسَنُ يُذِيبُ الْخَطَايَا كَمَا يُذِيبُ الْمَاءُ الْجلِيدَ، وَالْخُلُقُ السَّوْءُ يُفْسِدُ الْعَمَلَ كَمَا يُفْسِدُ الْخَلُّ الْعَسَلَ.

"Ḥusne ḳhulq gunāhoṅ ko aise pighlā detā hai jaise pānī barf ko pighlā detā hai, bad-ḳhulqī nek aʻmāl ko is ṭarḥ tabāh kar detī hai jaise sirkah shăhd ko tabāh kar detā hai."

4. Ḥaẓrat ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā se marwī hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

اَلشُّؤْمُ سُوءُ الْخُلُقِ.

“Bad-baḳhtī ḥaqīqat meṅ bad-aḳhlāqī hai.”

5. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam hameshah Allāh Ta‘ālá se ḥusne ḳhulq ṭalab karte the. “Musnad Aḥmad bin Ḥanbal” aur “Ṣaḥīḥ Ibn Ḥibbān” meṅ Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yeh du‘ā farmā’ī:

اَللَّهُمَّ، أَحْسَنْتَ خَلْقِي، فَأَحْسِنْ خُلُقِي.

“Ae Allāh! (Jis ṭarḥ) Tū ne merī shakl-o ṣūrat ko ḳhụsh-ḳhabarī banāyā hai, (usī ṭarḥ) mere aḳhlāq bhī ḳhūb-ṣūrat banā de.”

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq to păhle hī nihāyat ḳhūb-ṣūrat aur ‘ālī-shān the. Bār-gāh Ilāhī meṅ is du‘ā kā maṭlab iẓhāre bandagī, izdiyāde ḳhair aur ta‘līme Ummat hai. Is se Ummat ko yeh samjhānā bhī maqṣūd hai keh agar ṭabī‘at, ṣalāḥīyat, mizāj aur aḳhlāq meṅ păhle se achçh’ī aur ‘umdagī maujūd ho, tab bhī insān is se be-fikr aur be-niyāz nah

ho; bal-keh us kī ḥifāẓat bhī kare, us ko mazīd taraqqī dene kī riyāẓat bhī kare aur sāth hī us neʻmat ke dawām aur iẓāfe ke liye bār-gāh Ilāhī meṅ lajājat-o iltijā bhī kartā hai.

6. Isī ṭarḥ Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam bure aḳhlāq se Allāh Taʻālá kī panāh ṭalab farmāte the. Ḥāl-āṅ-keh un kā Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke qarīb se guzar bhī mumkin nah thā. Yeh faqaṭ taʻlīme Ummat ke liye thā. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ʻanhu Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī yeh duʻā riwāyat karte haiṅ:

اَللَّهُمَّ، إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الشِّقَاقِ وَالنِّفَاقِ وَسُوءِ الْأَخْلَاقِ.

“Ae Allāh! Maiṅ bad-baḳhtī, infāq aur bure aḳhlāq se terī panāh māṅgtā hūṅ.”

Ḥāṣile kalām yeh hai keh jis ṭarḥ jismānī kam-zoriyoṅ aur ʻawāriẓ ke liye ʻilāj ẓarūrī hotā hai, usī ṭarḥ insān kī aḳhlāqī aur rūḥānī kam-zoriyoṅ aur bīmāriyoṅ ke liye bhī ʻilāj dar-kār hotā hai. Woh ʻilāj kabhī riyāẓat aur mujāhade ke ṭarīq se muyassar ātā hai aur kabhī achçhī ṣuḥbat aur muṭālaʻe ke ṭarīq se muyassar ātā hai. Magar is ʻilāj kā tamām-tar madār Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāqe ḥasanah, auṣāfe ḥamīdah aur muwāʻiẓe jamīlah se iktisābe faiẓ par hai. Is maqṣad ke liye kutub ke muṭālaʻe se un kā ʻilm ḥāṣil karnā aur Ṣulahā’ wa Auliyā’ kī ṣuḥbat-o tarbīyat ke ẕarīʻe un kā adab aur salīqah ḥāṣil

karnā nā-guzīr hotā hai. Tab jā kar ‘umdah aḳhlāq aur a‘lá ādāb zindagī kā ḥiṣṣah bante haiṅ.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke inhī aḳhlāqe ḥasanah aur ādabe jamīlah kā ijmālī taẕkirah ā’indah ṣafaḥāt meṅ naẕre qāre’īn kiyā jā rahā hai, tā-keh ham Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī Sīrate ṭayyibah ke un mubārak goshoṅ se rāh-numā’ī ḥāṣil karte huwe apne aḳhlāq aur sīrat-o kirdār ko saṅwār sakeṅ.

Bārī Ta‘ālá hameṅ aḳhlāqe sayyi’ah se bachne aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ‘aṭā-kardah aḳhlāqe ḥasanah ko apnāne kī taufīq marḥamat farmā’e. [Āmīn bi-jāhi Sayyid al-Mursalīn ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam]

al-‘Abd al-Ḍa‘īf
(Muḥammad Ṭāhir al-Qādirī)
8 Rabī‘u al-Awwal 1441 ‘Īsawī

Sārā Qur’ān Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā aḳhlāq hai

1. Sa‘d bin Hishām bin ‘Āmir riwāyat karte haiṅ keh maiṅ ne Sayyidah ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā se ‘arẓ kiyā: Ae Ummu al-Mu’minīn! Mujhe Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq ke bāre meṅ batlā’iye. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Kyā tum Qur’ān nahīṅ paṛhte ho? Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Kyūṅ nahīṅ! Farmāyā: Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ḳhulq Qur’ān hī to hai.

Is Ḥadīs̲ ko Imām Muslim, Aḥmad Abdū Dāwūd aur Nasā’ī ne riwāyat kiyā hai.

2. Sa‘d bin Hishām se marwī hai. Woh bayān karte haiṅ: Maiṅ ne Sayyidah ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā se Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq ke bāre meṅ istifsār kiyā to unhoṅ ne farmāyā: Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ḳhulq Qur’ān hai.

Ise Imām Buḳhārī ne ‘Ḳhalqu af‘āli al-‘ibād’ meṅ riwāyat kiyā hai.

3. Yazīd bin Bābanūs bayān karte haiṅ: Ham b Sayyidah ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir huwe aur ‘arẓ kiyā: Ummu al-Mu’minīn! Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá

Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq kaise the? Unhoṅ ne farmāyā: Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā aḳhlāq Qur’ān hī hai. Kyā tum ne Sūraṫu al-Mu’minūn nahīṅ paṛhī? Sayyidah ‘Ā’ishah ne farmāyā: Paṛho! ‘Be-shak īmān wāle murād pā ga’e.’ Yazīd kăhte haiṅ: Maiṅ ne ‘Be-shak īmān wāle murād pā ga’e’ se le kar ‘apnī sharm-gāhoṅ kī ḥifāẓat karte răhte haiṅ’ tak Sūraṫu al-Mu’minūn paṛhī. Is par Sayyidah ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā ne farmāyā: Yeh sāre Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq the.

Ise Imām Buḳhārī ne ‘al-Adabu al-mufrad’ meṅ riwāyat kiyā hai.

4. Sa‘d bin Hishām bin ‘Āmir riwāyat karte haiṅ keh Sayyidah ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir huwā aur ‘arẓ kiyā: Ae Ummu al-Mu’minīn! Mujhe Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq ke bāre meṅ batlā’iye. Unhoṅ ne farmāyā: Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā aḳhlāq to Qur’ān hī hhai. Kyā tum ne Qur’ān meṅ Allāh Ta‘ālá kā yeh farmān nahīṅ paṛhte ho: ‘Aur be-shak Āp ḳhulqe ‘aẓim ke (a‘lá) martabe par fā’iz haiṅ’? Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Kyūṅ nahīṅ! Maiṅ chāhtā hūṅ keh maiṅ har ṭaraf se kaṭ kar Allāh Ta‘ālá se lau lagā lūṅ. Unhoṅ ne farmāyā: Hargiz nahīṅ! Ruhbānīyat iḳhtiyār nah karo. Kyā tum yeh nahīṅ paṛhte: ‘Fil-ḥaqīqat tumhāre liye Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam (kī ẕāt) meṅ nihāyat hī ḥasīn namūna’e (ḥayāt) hai’?

Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne nikāḥ bhī farmāyā aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī aulād bhī hū’ī.

Ise Imām Aḥmad bin Ḥanbal aur Ṭaḥāwī ne riwāyat kiyā hai.

5. Ḥaẓrat Abū al-Dardā’ raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai, woh bayān karte haiṅ: Maiṅ ne Sayyidah ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā se Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq ke bāre meṅ istifsār kiyā. Unhoṅ ne farmāyā: Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ḳhulq Qur’ān hai. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam Allāh kī riẓā par raẓī hote aur Us kī nā-raẓī par ḳhafā hote.

Ise Imām Fasawī, Ṭaḥāwī aur Bayhaqī ne riwāyat kiyā hai.

6. Ḥaẓrat Abū al-Dardā’ raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai, woh bayān karte haiṅ: Maiṅ ne Sayyidah ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā se Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāq ke bāre meṅ istifsār kiyā. Unhoṅ ne farmāyā: Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ḳhulq Qur’ān hai. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam Allāh kī nā-rāẓī par ġhaẓab-nāk hote aur Us kī riẓā par rāẓī hote.

Ise Imām Ṭabarānī ne riwāyat kiyā hai.

7. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Mujhe ‘umdah aḳhlāq kī takmīl ke liye bhejā gayā hai.

Ise Ḥadīs̠ ko Imām Aḥmad aur Ḥākim ne riwāyat kiyā hai.

8. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī ek riwāyat meṅ hai keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Mujhe a‘lá aḳhlāqī iqdār kī takmīl ke liye bhejā gayā hai.

Ise Imām Bayhaqī ne riwāyat kiyā hai.

9. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Be-shak Allāh ne mujhe a‘lá adab sikhāyā aur mere adab aur aḳhlāq-o sīrat ko nihāyat ḳhūb-ṣūrat kiyā, phir mujhe aḳhlāqe ḥasanah kā ḥukm farmāyā. Aur irshād farmāyā: ‘(Ae Ḥabībe Mukarram!) Āp dar-guzar farmānā iḳhtiyār kareṅ, aur bhalā’ī kā ḥukm dete raheṅ aur jāhiloṅ se kanārah-kashī iḳhtiyār kar leṅ.’

Ise Imām Sulamī aur Qushayrī ne jab keh Sam‘ānī ne maẕkūrah alfāẓ ke sāth riwāyat kiyā hai.

Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāqe karīmānah kā ḥasīn taẕkirah

Imām Tirmiḏẖī ne al-Shamā'ilu al-Muḥammdīyah meṅ, Ṭabarāni, Ibn Ḥibbān aur Bayhaqī ne maẕkūrah Ḥadīs̱ ko alfāẓ ke maʻmūl farq aur muḳhtalif alfāẓ ke sāth riwāyat kiyā hai: Imām Ḥasan bin ʻAlī raḍiya Allāhu ʻanhumā bayān karte haiṅ keh maiṅ ne apne māmūṅ Ḥaẕrat Hind bin Abī Hālah al-Tamīmī raḍiya Allāhu ʻanhu se pūc̣hā aur woh (sab se beh-tar) Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke auṣāf-mubārak ko bayān farmāne wāle the aur merī yeh ḳhẉāhish thī keh woh mere liye (Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī ṣūrat-o sīrate mubārakah se) ko'ī aisī shai bayān kareṅ keh jis meṅ dil meṅ biṭ̣hā lūṅ...

(Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke shamā'ile mubārakah bayān karne ke baʻd Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke aḳhlāqe ḥasanah kā taẕkirah karte huwe) unhoṅ ne farmāyā:

1. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam hameshah kushādah-rū'ī aur khelte muskurāte chehre ke sāth pesh āte.

2. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam narm-ḳhū the (ya‘nī hameshah ḳhụsh-ḳhulqī se ārāstah răhte).

3. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam narm-jū the.

4. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam nah tund-ḳhū the aur nah saḳht-dil the.

5. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam durusht andāz se awāz baland nah karte aur nah kabhī bad-kalāmī farmāte.

6. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam nah ‘aib-jū the aur nah baḳhīl the.

7. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko jis chīz kī ṭalab nah hotī us se ṣarfe naẓar farmāte aur us ṭaraf dekhte hī nah the.

8. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se ‘aṭā kī ummīd rakhne wālā kabhī māyūs nah hotā

9. Nah hī ko’ī Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī bār-gāh se nā-murād hotā.

10. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhụd ko tīn chizoṅ se hameshah dūr rakhā huwā thā:

(1) Laṛā’ī jhagṛe se, (2) kas̲rate māl-o daulat se aur (3) be-maqṣad bātoṅ se

11. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne logoṅ ko tīn chīzoṅ se bachā kar rakhā:

(1) Kabhī kisī maẕammat nah karte, (2) kisī meṅ ‘aib nah nikālte, aur (3) aur nah hī kisī kī kam-zoriyoṅ yā ḳharābiyoṅ kī ṭoh lagāte

12. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ṣirf wohī kalām farmāte jo bā‘is̲e ajr-o s̲awāb hotā, ya‘nī jo mabnī bar-ḳhair hotā.

13. Jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam guftugū farmāte to ḥāẓirīne majlis is ṭarḥ sar jhukā lete jaise un ke saroṅ par parande baiṭhe huwe hoṅ (yeh ‘ālame adab thā).

14. Jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kalām mukammal farmā kar ḳhāmosh ho jāte to phir ahle majlis guftugū karte.

15. Ahje majlis Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ kisī bāt par nazā‘ (jhagṛā) nah karte the.

16. Jab ko’ī shaḳhṣ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāmne bāt kar rahā hotā to us ke bāt ḳhatm kar lene tak sab ḳhāmosh răhte.

17. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ har shaḳhṣ kī bāt itnī hī tawajjuh se sunī jātī jitnī păhle shaḳhṣ kī bāt, ya‘nī Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam sab kī guftugū yak-sāṅ tawajjuh se samā‘at farmāte.

18. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kabhī kisī kī guftugū ko nahīṅ kāṭte the. Agar ko’ī shaḳhṣ ḥad se tajāwuz karne lagtā to use rok dete the yā majlis se tashrīf le jāte tā-keh woh ḳhụd ruk jā’e.

19. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam bilā ẓarūrat guftugū nah farmāte the.

20. Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā kalāme aqdas muḳhtaṣar magar jāme‘ alfāẓ par mushtamil hotā thā.

21. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam is andāz se guftugū farmāte keh agar ko’ī shaḳhṣ (alfāẓ) gin·nā chāhtā to (bā-āsānī) gin saktā thā.

22. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kalām ko tīn martabah duhrāte tā-keh (Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke) muḳhāṭibīn use achçhī ṭarḥ samajh leṅ.

23. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā andāze guftugū aisā thā keh jis meṅ har lafẓ alag alag hotā, jisse har sun·ne wālā samajh letā thā.

24. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ṭhăhăr ṭhăhăr kar aur ṣāf lafẓoṅ meṅ kalām farmāyā karte the.

25. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam durusht-ḳhū nah the.

26. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam saḳht-dil aur ẓālim nah the.

27. (Logoṅ kī dil-jū'ī aur ḥauṣalah-afzā'ī kā yeh ʻālam thā keh) jis bāt se bāqī log haṅste, Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam bhī is par tabassum-rez hote the.

28. Jis bāt par dūsre log taʻajjub kā iẓhār karte, Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam bhī un ke sāth mutaʻajjib hote.

29. Ajnabiyoṅ, par-desī musāfiroṅ aur nā-ādāb se nā-wāqif logoṅ ke kalām karne aur sawāl karne meṅ talḳhī aur durushtagī ko baṟī shafaqat aur ḳhandah-peshānī se bar-dāsht farmāte, yahāṅ tak keh baʻẕ Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu ʻanhum ḳhụd Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī majlis tak ajnabiyoṅ ko le āyā karte the (tā-keh un ke har qism ke sawālāt se ḳhụd bhī fā'idah uṭhā'eṅge aur adab kī waj·h se jo bāteṅ Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu ʻanhum ḳhụd nah pūçh sakte the, woh bhī maʻlūm ho jā'eṅ).

30. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam tākīd farmāyā karte the keh jab kisī ḥājat-mand ko ṭalabe ḥājat meṅ dekho to us kī dād-rasī aur ḥājat-rawā'ī fauran kiyā karo.

31. Agar ko'ī shaḳhṣ Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke sāmne Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī taʻrīf kartā to use pasand nah farmāte; al-battah ba-ṭaure shukrīyah ko'ī Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke liye taʻrīf kā kalimah kăh detā to Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam sukūt farmāte.

32. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam jis se bhī mulāqāt farmāte use salām karne meṅ pahal nah farmāte the.

33. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam jab apne Ṣaḥābah se milte to un se muṣāfaḥah farmāte.

34. Jab ko'ī shaḳhṣ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke sāmne ātā to Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam us se muṣāfaḥah farmāte aur jab tak woh ḳhụd hāth nah çhoṛtā Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam nah çhoṛte.

35. Aur jab tak woh apnā chehrah nah phertā Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam us se apnā chehra'e anwar nah pherte.

36. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam apne Ṣaḥābah ko āpas meṅ bhā'ī bhā'ī banāte the.

37. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kahīṅ tashrīf le jāte to al-salāmu ʻalaykum wa-raḥmaṫu Alllāh farmāte. Jab jawāb nah miltā to dūsrī bār salām karte, jab tīsrī bār salām karne par bhī jawāb nah miltā Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam wāpas tashrīf le jāte.

38. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam jab kisī ke ghar tashrīf le jāte to darwāze ke bil-kul sāmne khaṛe nah hote, bal-keh dā'eṅ yā bā'eṅ jānib khaṛe hote.

39. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam sukūn aur waqār ke sāth tez tez chalte the.

40. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam sab se ḳhūb-ṣūrat andāz meṅ chalne wāle the.

41. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī naẓar ziyādah-tar āsmān kī ba-jā'e zamīn kī ṭaraf jhukī răhtī thī.

42. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam jab kisī kī ṭaraf mutawajjeh hote to us kī ṭaraf kāmil aur yak-bārgī tawajjuh farmāte the.

43. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā ko'ī waqt fāriġh nah guzartā.

44. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam dūsre ke eḥsān kī qadr farmāte agar-cheh woh thoṛā hī kyūṅ nah hotā.

45. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam us kī nekī meṅ se kisī chīz kī maẕammat nah karte.

46. Dunyā aur us se muta‘alliq tamām umūr Āp ko kabhī nā-rāẓ nah kar sake. Lekin jab ḥaq kā mu‘āmalah pesh ātā ko’ī chīz bhī Āp ke ġhuṣṣe ko nah rok saktī, ḥattá keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam us kā inteqām le lete.

47. Jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kisī chīz kī ṭaraf ishārah farmāte to apne pūre hāth-mubārak se ishārah farmāte.

48. Jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kisī mu‘āmale meṅ ta‘ajjub kā iẓhār farmāte to apnī hathelī ko ulṭā kar dete.

49. Jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ġhuṣṣe meṅ hote to apnā chehra’e anwar pher lete aur eḥterāz farmāte the.

50. Jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ḳhush hote to apnī naẓar-mubārak jhukā lete.

51. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ziyādah se ziyādah haṅsā ṣirf muskurāhaṭ tak maḥdūd thā.

52. Jab Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam apne kāshana'e aqdas meṅ tashrīf lāte to ghar meṅ qiyām ke waqt ko tīn ḥiṣṣoṅ meṅ taqsīm farmāte: Ek ḥiṣṣah Allāh Taʻālá kī ʻibādat ke liye waqf karte, dūsrā ḥiṣṣah apne ahl-o ʻiyāl ke ḥuqūq kī adā'egī ke liye aur tīsrā ḥiṣṣah apnī ẕāte mubārakah ke liye muḳhtaṣ farmāte.

53. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam apnī zabān-mubārak ko taʻlīm-o tarbīyat ke liye kī ga'ī guftugū ke ʻilāwah ġhair-ẓarūrī bātoṅ se rok kar rakhte.

54. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam logoṅ se bā-ham ulfat-o maḥabbat paidā farmāte, unheṅ mutanaffir nah karte the.

55. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam har qaum ke muʻazzaz ādamī ko ʻizzat se nawāzte aur use un kā sar-ba-rāh banāte the.

56. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam logoṅ ko dūsroṅ ko taklīf nah dene kī talqīn farmāte, Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ḳhuḍ bhī is se muḥtāṭ răhte, lekin is ke bā-wujūd Āp kisī se apnī ḳhandah-rū'ī aur ḳhuṣh-ḳhulqī meṅ kamī nah āne dete.

57. Apne Aṣḥāb kī ġhair-maujūdagī par un kī ḳhabar-gīrī farmāte. Logoṅ ke āpas ke muʻāmalāt kī taḥqīq farmāte.

58. Achçhī bāt kī taḥsīn farmā kar use taqwīyat dete, burī bāt kī burā’ī bayān kar ke use rok dete.

59. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam har muʻāmale meṅ miyānah-rawī iḳhtiyār farmāne wāle the, mutalawwin-mizāz nah the.

60. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kabhī bhī logoṅ kī tarbīyat aur iṣlāh meṅ ġhaflat nah farmāte, mubāddah woh Dīn se ġhāfil ho jā’eṅ aur bāṭil kī ṭaraf mā’il ho jā’eṅ.

61. Har kām ke liye Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke pās ḳhāṣ inteẓām maujūd thā.

62. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam amre ḥaq meṅ nah kabhī kotāhī farmāte the aur nah hī ḥad se tajāwuz farmāte the.

63. Jinheṅ Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā qurb ḥāṣil hotā woh sab se beh-tar samjhe jāte the.

64. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke nazdīk logoṅ meeṅ sab se afẓal wohī thā, jo sab se baṛh kar dūsroṅ kā ḳhair-ḳhwāh thā.

65. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke nazdīk logoṅ meṅ baland-rutbah wohī thā jo maḳhlūq kī ġham-gusārī aur eʻānat meṅ beh-tarīn ʻamal kā ḥāmil thā.

66. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī nishast-o bar-ḳhāst Allāh Ta‘ālá ke ẕikr ke sāth hotī thī.

67. Jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kisī majlis meṅ āḳhir meṅ pahŏṅchte to jahāṅ jagah miltī wahīṅ baiṫh jāte. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam apne Ṣaḥābah ko bhī is kā ḥukm farmāte the.

68. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ḥāẕ̤irīne majlis meṅ se har ek ko yak-sāṅ aur kāmil tawajjuh dete, Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī majlis meṅ baiṫhne wālā har shaḳhṣ yeh maḥsūs kartā keh woh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke nazdīk sab se ziyādah takrīm kā ḥāmil hai.

69. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kisī se tawajjuh nah haṫāte ḥattá keh majlis meṅ baiṫhne wālā shaḳhṣ ḳhụd hī apnī tawajjuh dūsrī ṭaraf kar letā (yā ruḳhṣat ho jātā).

70. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se jo ko’ī bhī ḥājat-rawā’ī kā sawāl kartā Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam us kī ḥājat pūrī farmāte, yā (‘adam-dast-yābī kī ṣūrat meṅ) narmī se ma‘ẕirat farmā lete.

71. Tamām maḳhlūq ḥuqūq meṅ Āp ke nazdīk bar-ā-bar thī.

72. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī majlis ḥilm, ḥayā, ṣabr aur amānat-dārī kā muraqqa‘ hotī thī.

73. Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam sab logoṅ se baṛh kar ʿiffat wāle the.

74. Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam sab logoṅ se ziyādah ʿizzat-o takrīm wāle the.

75. Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam sab se ziyādah ḥalīmuṭ-ṭabʿa the.

76. Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam sab se ziyādah ṣabr karne wāle the.

77. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam tamām logoṅ se baṛh kar ḥasīn the.

78. Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam sab se baṛh kar saḳhī the.

79. Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam sab se ziyādah bahādur the.

80. Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam Ahle ʿIlm kī ʿizzat-o takrīm kī naṣīḥat farmāte.

81. Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam logoṅ ke dar-miyān iḳhtilāf ke waqt ṣulḥ karwāne wāle the.

82. Āp ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam apne Aṣḥāb ke liye barakat kī duʿā farmāte the.

83. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam apnī Ummat ke bāre meṅ sab se baṛh kar fikr-mand răhte the.

84. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko jab bhī do kāmoṅ ke dar-miyān iḳhtiyār diyā gayā to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne un meṅ se āsān ko iḳhtiyār farmāyā, jab keh us meṅ gunāh nah ho. Agar us meṅ gunāh hotā to Āp sab logoṅ se ziyādah us se dūr răhte the.

85. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam tawāẓu‘ ko pasand farmāte the.

86. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam faḳhr aur ḳhụd-pasandī kī maẕammat farmāte the aur ek dūsre par ziyādatī ke anjām se ḍarāte the.

87. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam (tawāẓu‘an) zamīn par tashrīf farmā hote aur zamīn par khānā tanāwul farmāte the.

88. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne kabhī kisī ko apne hāth se nahīṅ mārā, kisī ‘aurat ko nah kisī ḳhādim ko.

89. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam pardah-dār kunwārī laṛkī se bhī ziyādah ḥayā-dar the.

90. Jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko’ī nā-pasandīdah bāt dekhte to ham Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá

Ālihī wa-sallam kī nā-pasandīdagī kā andāzah Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke chehra’e anwar (ke ta’assurāt) se lagā liyā karte the.

91. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam sab logoṅ se ziyādah saḳhī the aur Ramaḍān meṅ jab Ḥaẓrat Jibrīl ‘alayhi al-salām se mulāqāt hotī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī saḳhāwat mazīd baṛh jātī. Woh Ramaḍānu al-mubārak kī har rāt meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se milte aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth Qur’ān Majīd kā daur karte. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam bhalā’ī karne meṅ tez hawā se bhī ziyādah saḳhī the.

92. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam marīẓoṅ kī ‘iyādat farmāyā karte the.

93. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam marīẓoṅ kī ‘iyādat ke liye paidal tashrīf le jāte.

94. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam tīn din ke ba‘d marīẓ kī ‘iyādat ke liye tashrīf le jāte.

95. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ġhulām kī bhī da‘wat qubūl farmā lete.

96. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam jau kī roṭī par bhī ġhulāmoṅ kī da‘wat qubūl farmāte.

97. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam hadīyah qubūl farmāte aur us kā badlah diyā karte the.

98. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ḳhādimah par shafaqat farmāte aur us kī ḥājat-rawā'ī ke liye us ke sāth chale jāte.

99. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam bachchoṅ par sab se ziyādah shafaqat farmāte the, Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam bachchoṅ ke ruḳhsār par az-rāhe shafaqat hāth-mubārak pherte, jab rāste meṅ Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā guzar çhoṭe bachchoṅ par se hotā to Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam un par shafaqat farmāte.

100. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam bachchoṅ ko aur ʻauratoṅ ke pās se guzarte to unheṅ salām karte.

101. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam bachchoṅ se mizāḥ bhī farmāte the.

102. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam apne ghar wāloṅ kī un ke kāmoṅ meṅ muʻāwanat farmāte the.

103. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam apne Ṣaḥābah ko ḥukm farmāte keh jab woh rāstoṅ meṅ baiṭheṅ to apnī nigāheṅ nīchī rakheṅ, Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī

wa-sallam unheṅ salām kā jawāb dene aur achç̣hā kalām karne kā ḥukm farmāte the.

104. Isī ṭarḥ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne unheṅ ḥukm farmāyā karte the keh jab tum rāste meṅ baiṭ̤ho to maẓlūm kī madad karo aur logoṅ ko rāstah batā’o.

105. Jab Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko ç̣hīṅk ātī to āwāz ko (nihāyat) past rakhte, jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko ç̣hīṅk ātī to Āp apnā daste aqdas yā ba‘ẕ auqāt apnā kapṛ̥ā muṅh-mubārak par rakh rakh lete the.

106. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ham-sā’e ke ḥuqūq kī adā’egī kī naṣīḥat farmāte aur us ke sāth eḥsān karne kā ḥukm farmāte.

107. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam Musalmānoṅ ko aẕīyat dene, unheṅ ‘ār dilāne aur un kī ‘izzat ke dar-pai hone se man‘a farmāte.

108. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam wālidain se ḥusne sulūk karne kī tarġhīb farmāte.

109. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam yatīm kī kafālat karne kī tarġhīb farmāte.

110. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam rāste se taklīf-dih chīz ko haṭ̤āne kī tarġhīb farmāte.

111. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam khānā ẕaḳhirah karne se manʻa farmāte the.

112. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kal ke liye ko’ī chīz ẕaḳhīrah nah farmāte the.

al-Masādir wa-al-Marāji‘

١ - القرآن الحكيم.
٢ - أحمد بن حنبل، أبو عبد الله الشيباني (١٦٤-٢٤١هـ/ ٧٨٠-٨٥٥م). المسند. بيروت، لبنان: المكتب الإسلامي للطباعة والنشر، ١٤٠٨هـ.
٣ - إسماعيل الحقي، البروسوي أو أسكوداري (١٠٦٣-١١٣٧هـ/ ١٦٥٢-١٧٢٤م). تفسير روح البيان. كوئته، الباكستان: المكتبة الإسلامية، ١٤٠٥هـ/ ١٩٨٥م.
٤ - البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن مغيرة (١٩٤-٢٥٦هـ/ ٨١٠-٨٧٠م). الأدب المفرد. بيروت، لبنان: دار البشائر الاسلاميه، ١٤٠٩هـ/ ١٩٨٩م.
٥ - البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن مغيرة (١٩٤-٢٥٦هـ/ ٨١٠-٨٧٠م). الصحيح. بيروت، لبنان + دمشق، شام: دار القلم، ١٤٠١ هـ/ ١٩٨١م.

٦ - البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن مغيرة (١٩٤-٢٥٦هـ/ ٨١٠-٨٧٠م). خلق أفعال العباد. الرياض، المملكة العربية السعودية: دار المعارف السعودية، ١٣٩٨هـ/ ١٩٧٨م.

٧ - البزار، أبو بكر أحمد بن عمرو بن عبد الخالق البصري (٢١٥-٢٩٢هـ/ ٨٣٠- ٩٠٥م). المسند (البحر الزخار). بيروت، لبنان: مؤسسة علوم القرآن، ١٤٠٩هـ.

٨ - البيهقي، أبو بكر أحمد بن حسين بن على بن عبد الله بن موسى (٣٨٤-٤٥٨هـ/ ٩٩٤-١٠٦٦م). دلائل النبوة. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، ١٤٠٥هـ/ ١٩٨٥م.

٩ - البيهقي، أبو بكر أحمد بن حسين بن علي بن عبد الله بن موسى (٣٨٤-٤٥٨هـ/ ٩٩٤-١٠٦٦م). السنن الكبرى. المكة المكرمة، المملكة العربية السعودية: مكتبة دار الباز، ١٤١٤هـ/ ١٩٩٤م.

١٠ - البيهقي، أبو بكر أحمد بن حسين بن على بن عبد الله بن موسى (٣٨٤-٤٥٨هـ/ ٩٩٤-١٠٦٦م). شعب الإيمان. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، ١٤١٠هـ/ ١٩٩٠م.

١١ - الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة بن موسى بن الضحاك (٢٠٩-٢٧٩هـ/ ٨٢٥-٨٩٢م). السنن. بيروت، لبنان: دار إحياء التراث العربي.

١٢ - الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة بن موسى بن الضحاك (٢١٠-٢٧٩هـ/ ٨٢٥-٨٩٢م). الشمائل المحمدية والخصائص المصطفوية. بيروت، لبنان: مؤسسة الكتب الثقافية، ١٤١٢هـ.

١٣ - ابن الجعد، أبو الحسن علي بن عبيد الهاشمي (١٣٣-٢٣٠هـ/ ٧٥٠- ٨٤٥م). المسند. بيروت، لبنان: مؤسسة نادر، ١٤١٠هـ/ ١٩٩٠م.

١٤ - الحاكم، أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن محمد (٣٢١-٤٠٥هـ/ ٩٣٣-١٠١٤م). المستدرك على الصحيحين. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، ١٤١١هـ/ ١٩٩٠م.

١٥ - ابن حبان، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان التميمي البستي (٢٧٠- ٣٥٤هـ/ ٨٨٤-٩٦٥م). الثقات. بيروت، لبنان: دار الفكر، ١٣٩٥هـ.

١٦ - ابن حبان، أبو حاتم محمد بن أحمد بن حبان التميمي البستي (٢٧٠-٣٥٤هـ/ ٨٨٤-٩٦٥م). الصحيح. بيروت، لبنان: مؤسسة الرسالة، ١٤١٤هـ/ ١٩٩٣م.

١٧ - ابن حيان، أبو محمد عبد الله بن محمد بن جعفر الأصبهاني (٢٧٤-٣٦٩هـ). أخلاق النبي ﷺ وآدابه. دار المسلم للنشر والتوزيع، ١٩٩٨م.

١٨ - الدارمي، أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن (١٨١-٢٥٥هـ/ ٧٩٧-٨٦٩م). السنن. بيروت، لبنان: دار الكتاب العربي، ١٤٠٧هـ.

١٩ - أبو داود، سليمان بن أشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد الأزدي السبحستاني (٢٠٢- ٢٧٥هـ/ ٨١٧-٨٨٩م). السنن. بيروت، لبنان: دار الفكر، ١٤١٤هـ/ ١٩٩٤م

٢٠ - الديلمي، أبو شجاع شيرويه بن شهردار بن شيرويه الهمذاني (٤٤٥-٥٠٩هـ/ ١٠٥٣-١١١٥م). مسند الفردوس. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، ١٤٠٦هـ/ ١٩٨٦م.

٢١ - ابن سعد، أبو عبد الله محمد (١٦٨-٢٣٠هـ/ ٧٨٤-٨٤٥م). الطبقات الكبرى. بيروت، لبنان: دار بيروت للطباعة والنشر، ١٣٩٨هـ/ ١٩٧٨م.

٢٢ - السلمي، أبو عبد الرحمن محمد بن حسين بن محمد الأزدي النيسابوري (٣٢٥-٤١٢هـ/ ٩٣٦-١٠٢١م). آداب الصحبة وحسن العشيرة. طنطا، مصر: دار الصحابة للتراث، ١٤١٠هـ/ ١٩٩٠م.

٢٣ - السمعاني، أبو سعيد عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي (ت: ٥٦٢هـ). أدب الإملاء والاستملاء. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، ١٤٠١هـ/ ١٩٨١م.

٢٤ - السهروردي، شهاب الدين أبي حفص عمر بن محمد الشافعي (٥٣٩-٦٣٢هـ). عوارف المعارف. القاهرة، مصر: دار المقطم للنشر والتوزيع، ٢٠٠٩م.

٢٥ - الطبراني، أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي (٢٦٠-٣٦٠هـ/ ٨٧٣-٩٧٠م). الأحاديث الطوال. موصل، العراق: مكتبة الزهراء، ١٤٠٤هـ/ ١٩٨٣م.

٢٦ - الطبراني، أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي (٢٦٠-٣٦٠هـ/ ٨٧٣-٩٧٠م). المعجم الأوسط. القاهرة، مصر: دار الحرمين، ١٤١٥هـ.

٢٧ - الطبراني، أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي (٢٦٠-٣٦٠هـ/ ٨٧٣-٩٧٠م). المعجم الكبير. موصل، العراق: مكتبة العلوم والحكم، ١٤٠٣هـ/ ١٩٨٣م.

٢٨ - الطحاوي، أبو جعفر أحمد بن محمد بن سلامه بن سلمة بن عبد الملك بن سلمة الأزدي (٢٢٩-٣٢١هـ/ ٨٥٣-٩٣٣م). شرح مشكل الآثار. بيروت، لبنان: دار صادر، ١٤١٥هـ/ ١٤٩٤م.

٢٩ - الطيالسي، أبو داود سليمان بن داود الجارود (١٣٣-٢٠٤هـ/ ٧٥١-٨١٩م). المسند. بيروت، لبنان: دار المعرفة.

٣٠ - ابن أبي عاصم، أبو بكر عمرو الضحاك الشيباني (٢٠٦-٢٨٧هـ/ ٨٢٢- ٩٠٠م). الآحاد والمثاني. الرياض، المملكة العربية السعودية: دار الراية، ١٤١١هـ/ ١٩٩١م.

٣١ - ابن العربي، محمد بن علي بن محمد بن عربي الحاتمي الطائي الأندلسي (٥٥٨ هـ- ١١٦٤م/ ٦٣٨هـ-١٢٤٠م). تلقيح

الأذهان ومفتاح معرفة الإنسان (المخطوط). دبي، الإمارات العربية المتحدة: مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث، شارع صلاح الدين.

٣٢- ابن عساكر، أبو قاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبد الله بن حسين الدمشقي الشافعي (٤٩٩-٥٧١هـ/ ١١٠٥-١١٧٦م). تاريخ دمشق الكبير المعروف بـ: تاريخ ابن عساكر. بيروت، لبنان: دار الفكر، ١٩٩٥م.

٣٣- الغزالي، أبو حامد محمد (ت: ٥٠٥هـ). إحياء علوم الدين. مصر: المطبعة العثمانية، ١٣٥٢هـ/ ١٩٣٣م.

٣٤- الفسوي، أبو يوسف يعقوب بن سفيان (م ٢٧٧هـ). المعرفة والتاريخ. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، ١٤١٩هـ/ ١٩٩٩م.

٣٥- القشيري، أبو القاسم عبد الكريم بن هوازن النيشابوري (٣٧٦-٤٦٥هـ/ ٩٨٦-١٠٧٣م). الرسالة القشيرية. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، ١٤٢٦هـ/ ٢٠٠٥م.

٣٦- ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (٢٠٧-٢٧٥هـ/ ٨٢٤-٨٨٧م). السنن. بيروت، لبنان: دار الفكر.

٣٧ - مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم بن ورد القشيري النيشابوري (٢٠٦-٢٦١هـ/ ٨٢١-٨٧٥م). الصحيح. بيروت، لبنان: دار إحياء التراث العربي.

٣٨ - المقدسي، أبو عبد الله محمد بن عبد الواحد بن أحمد الحنبلي (٥٦٩-٦٤٣هـ/ ١١٧٣- ١٢٤٥م). الأحاديث المختارة. المكة المكرمة، المملكة العربية السعودية: مكتبة النهضة الحديثة، ١٤١٠هـ/ ١٩٩٠م.

٣٩ - أبو نعيم، أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن موسى بن مهران الأصبهاني (٣٣٦- ٤٣٠هـ/ ٩٤٨-١٠٣٨م). حلية الأولياء وطبقات الأصفياء. بيروت، لبنان: دار الكتاب العربي، ١٤٠٥هـ/ ١٩٨٥م.

٤٠ - النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي (٢١٥-٣٠٣هـ/ ٨٣٠-٩١٥م). السنن. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، ١٤١٦هـ/ ١٩٩٥م+حلب، شام: مكتب المطبوعات الاسلامية، ١٤٠٦هـ/ ١٩٨٦م.

٤١ - النووي، أبو زكريا، يحيى بن شرف بن المري بن حسن بن حسين بن محمد بن جمعة بن الحزام (٦٣١-٦٧٧هـ/ ١٢٣٣-

١٢٧٨م). رياض الصالحين من كلام سيد المرسلين ﷺ. بيروت، لبنان: دار الخير، ١٤١٢هـ/ ١٩٩١م.

٤٢ - أبو يعلى، أحمد بن علي بن مثنى بن يحيى بن عيسى بن هلال الموصلي التميمي (٢١٠- ٣٠٧هـ/ ٨٢٥-٩١٩م). المسند. دمشق، شام: دار المأمون للتراث، ١٤٠٤هـ/ ١٩٨٤م.

٤٣ - الهيثمي، نور الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر بن سليمان (٧٣٥-٨٠٧هـ/ ١٣٣٥- ١٤٠٥م). مجمع الزوائد ومنبع الفوائد. القاهرة، مصر: دار الريان للتراث + بيروت، لبنان: دار الكتاب العربي، ١٤٠٧هـ/ ١٩٨٧م.

٤٤ - الهيثمي، نور الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر بن سليمان (٧٣٥-٨٠٧هـ/ ١٣٣٥- ١٤٠٥م). موارد الظمآن إلى زوائد ابن حبان. بيروت، لبنان + دمشق، شام: دار الثقافة العربية، ١٤١١هـ/ ١٩٩٠م.

